

ERMENİ KATLIAMI İDDİALARI ÇERÇEVESİNDE MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI KURULAN DİVAN-I HARPLER VE YAPILAN YARGILAMALAR

Recep ÇELİK*

Türk-Ermeni ilişkileri açısından hiç şüphe yok ki en önemli devre I. Dünya Savaşı yıllarıdır. Osmanlı Devleti, Ermeni isyan hareketlerinin her tarafta ortaya çıkması ve tekrarlanması üzerine ülke içinde asayişin muhafaza ve halkın müdafaasını temin için Ermeniler'i, ikametlerinde tehlike olduğu düşünülen yerlerden uzaklaştırmak ve bunları yabancıların nüfuzundan kurtulabilecekleri bölgelere yerleştirmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti tehcir edilen Ermeniler'in özellikle can ve mal emniyeti üzerinde durarak gerekli tedbirlerin alınması için sürekli ilgili birimlere direktifler vermiştir. Bir taraftan sevk edilen Ermeni kabilelerinin canlarının korunması ile yiyecek-ıçecek ihtiyaçlarının karşılanması ve diğer taraftan da sevk edilmeyenlerin yerlerinden çıkarılmamaları hakkında gerekli tedbirlerin alınıp suistimali görülen görevlilerin Divan-ı Harb'e teslimlerine dair devletçe çeşitli vilayetlere emirler gönderilmiştir¹. Ermeniler'e karşı gasp ve yağmalamalarda bulunanlar hakkında soruşturmalar yapılması istenmiş², sevkıyat sırasında suistimal ve ihmali görülen memurların Divan-ı Harb'e gönderilmek üzere bir komisyon teşkiline dair Bitlis eski Valisi Mazhar Bey'e telgraf çekilmiş³, Ermeni sevkıyatı sırasında kanuna aykırı davranış ve suistimallerde bulunan memurlar hakkında soruşturma yapmak ve Divan-ı Harp'lere vermek için oluşturulacak komisyona katılması yönünde Ankara Vilayeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e telgrafla haber gönderilmiş⁴

* Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul.

¹ BOA, DH-ŞFR, 55/292.

² BOA, DH-ŞFR, 55/256.

³ BOA, DH-ŞFR, 56/179.

⁴ BOA, DH-ŞFR, 56/186.

ve bu çerçevede söz konusu hususlarda gerekli dikkati göstermeyenler ile suç işleyenler tutuklanarak mahkemelere sevk edilmişlerdir.

Hemen ardından Harbiye Nezareti'nde özel bir soruşturma kurulu oluşturulmuş ve bu kurul 1918 başına kadar görevini sürdürmüştür. Suçlu görülenler Örfi İdare Mahkemeleri'ne sevk edilmişlerdir. Bu şekilde çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklarda toplam 1397 kişi idam da dahil olmak üzere değişik cezalara çarptırılmışlardır⁵.

Ermeniler'in tehcir edilmeleriyle birlikte katliam iddiaları Avrupa'da harp propagandası unsuru olarak kullanılmaya başlar başlamaz İngiltere ve Fransa hükümetleri, bu cinayetlerden dolayı Osmanlı Hükümet adamlarını ve katliamlara katılmış ya da katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını Mayıs 1915 tarihi itibarıyla ilan etmişlerdir⁶. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanıp da Türkiye'nin işgali gerçekleşince doğal olarak bu taahhüdün yerine getirilmesi kaçınılmaz bir durum almıştır⁷. Bunu cân-ı gönülden isteyen öç alma duyguları içindeki muhalefet çevreleri, bu sayede İtilaf Devletleri'nin gözünde temize çıkıp elverişli barış şartları elde edebileceklerini ummuşlardır⁸.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine Ermeniler, İngilizler'in de yardım ve kışkırtmalarıyla yeniden organize olmaya başlamışlardır. Ermeni ve Rumlar'ın Müttefik zaferleri ve yaklaşan barış dolayısıyla şımarıp taşkınlıklar yapmaları, hükümetin onlara karşı gereken yakınlığı göstermesini önlemiş, ayrıca bu husus Türkler'i tahrik ederek asayişsizliklere yol açmıştır⁹.

Tehcir meselesinin en önemli takipçisi Ermeni Patrikhanesi olmuştur. İngiltere Sefarethanesi de Ermeni tehciri meselesini çözmek için, sefarethanede oluşturulan kurula katılmak üzere, Ermeni Patrikhanesi'nden bir yetkili talep etmiştir. Patrik Zaven Efendi hazırlanan listelerin

⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 221-222.

⁶ Gürün, *a.g.e.*, s. 238.

⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

⁸ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, İstanbul 1992, s. 140-141.

⁹ Akşin, *a.g.e.*, s. 32-33. Mütareke'den sonra kaçıp saklandıkları yerlerden gelen Ermeni komitacıları, özellikle İngilizler'in desteğiyle tehcirin intikamını almaya başlamışlardır. İngiliz Yüksek Komiserliği Mütareke döneminde Ermeni ve Rumlar'ın faaliyetlerine yardımcı olmak için "Ermeni-Rum Şubesi" ni oluşturmuştur. Bu şubede kişi ve olaylara ait olmak üzere 2 fiş tutulmuş ve kaydedilen bilgiler Ermeni haberleri bürosundan veya İstanbul dışındaki Ermeni kaynaklarından alınmıştır. Bkz. Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985, s. 51.

kaynaklarından biri durumuna gelmiştir. Ermeniler'e istedikleri fırsatı veren İngilizler, bir taraftan tehcir meselesiyle ilgilenirlerken diğer taraftan galip devletlerin temsilcisi sıfatıyla hükümetlere baskı yapıyordu. Amiral Calthorpe, bu meseleden dolayı bütün Türkler'in suçlu olduğuna inanıyordu¹⁰. Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere galip devletlerin bekledikleri en önemli tedbir, Ermeniler'e eziyet edenlerin cezalandırılmalarıydı¹¹.

Talat Paşa'nın istifasından sonra yeni hükümeti kurma görevi 14 Ekim 1918'de İzzet Paşa'ya verilmiştir. İzzet Paşa, hükümet programını 19 Ekim günü mecliste okumuştur. Bu program uyarınca tehcir sebebiyle Rum ve Ermeniler'e isabet eden zararları gidermek maddesine büyük önem verilmiştir.

2 Kasım 1918 gecesi Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile İttihat ve Terakki'nin en önemli kişilerinden bulunan Bahaettin Şakir, Doktor Nazım, Azmi ve Bedri Beyler yurt dışına kaçmışlardır¹². Bu olay hükümeti tenkit için özellikle istismar edilmiştir. Kaçış olayının hükümet tarafından kolaylaştırıldığı ileri sürülmüştür. Zaten Sultan Vahdettin, İzzet Paşa hükümetinden memnun değildi. Kabinede İttihatçılar bulunduğunu ve bunların da korunduğunu iddia ediyordu.

İttihad ve Terakki ileri gelenlerinin yurt dışına kaçmasından sonra Mebuslar Meclisi'nde İttihat ve Terakki aleyhindeki cereyan gittikçe şiddetlenmiştir. Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Âlî'ye sevki hakkında 28 Ekim 1918'de 10 maddelik bir takrir verilmiştir¹³. Takrir mecliste kabul edilmiş ve çekilen kura ile bu görev Meclis'in Beşinci Şube'sine isabet etmiştir.

2 Kasım 1918'de Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Maraş Mebusu Agop, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan ve Sivas Mebusu Dikran Barsamyanyan Efendiler, hükümete bir soru önergesi vererek "vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihâz olunacak tedâbir hakkındaki kararname ile işbu kararname mücebince âhar mahallere nakledilen eşhâsın emvâl ve emlâk ve matlûbât-ı metrûkeleri hakkındaki kararnameye tevfiikan yapılan mezâlimin mürettib ve faileri ile dûçâr-ı gadr olanlar hakkında" hükümetçe ne düşünüldüğünü öğrenmek istemişlerdir. Bu zevat ayrıca Ermeniler'e kötü

¹⁰ Şimşir, *a.g.e.*, s. 178.

¹¹ Akşin, *a.g.e.*, c. I, s. 140-141.

¹² "Enver ve Cemal Paşa'ların Firarı", *Vakit*, nr. 371, 4 Kasım 1918, s. 1.

¹³ "Harp Kabinelerinin Muhakemesi", *Vakit*, nr. 371, 4 Kasım 1918, s. 1; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. I, Devre: 3, İctimâ Senesi: 5, s. 103.

muamelelerde ve mezâlimde bulunanların cezalandırılmalarını istemişler ve bu durumdan zarar görenlerin servet ve mukaddesatlarının ne suretle tazmin ve adaletin ne şekilde yerine getirileceğini sormuşlardır. Bu takrire cevap veren Dahiliye Nâzırı Fethi Bey: "Herhangi bir adam, herhangi bir memur, bir kimseye zulüm ve gadr yapmışsa ve bunun hakkında bizim elimizde tahkikat evrakı var ise, sizi temin ederim ki bunları muhakemeye bilâ-te'hir sevk edeceğiz ve sevk etmekteyiz. Zulüm ve gadr yapmış olan, haksızlık etmiş olan memurların hiçbir suretle kanunun pençesinden kurtulmasını arzu etmiyoruz" şeklinde açıklamada bulunmuştur¹⁴.

Beşinci Şube ilk toplantısını 6 Kasım 1918'de yapmıştır. İlk sorgulama ise üç gün sonra 9 Kasım 1918'de gerçekleşmiştir. İlk olarak Said Halim Paşa sorgulanmış, sonra sırasıyla eski kabine azalarından Çürüksulu Mahmud Paşa, İbrahim Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Nesimi Bey, Halil Bey, Cavid Bey, Ali Münif Bey, Mustafa Şeref Bey, İsmail Canbolat Bey, Haşim Bey ve Kara Kemal Bey ifade vermişlerdir. Şeyhülislâm Hayri Efendi ile Musa Kâzım Efendi ifadelerini yazılı olarak takdim etmişlerdir. Beşinci Şube'deki sorgulamalarla ilgili haberler ve sorgulama tutanakları basına da yansımıştır.

Meclis-i Mebusân'ın Padişah Vahdettin tarafından feshedilmesi üzerine Beşinci Şube tarafından İttihatçılar hakkında sürdürülen tahkikat da sonuçsuz kalmıştır¹⁵. Beşinci Şube'de sorgulananların verdikleri ifadeler aslında bir döneme ışık tutacak niteliktedir. Bu ifadeler tehcir kararının nasıl ve hangi şartlar altında alındığını bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Anadolu'ya Tahkik Heyetleri Gönderilmesi, Divan-ı Harpler Kurulması ve Yargılamalar

Padişah'ın, İzzet Paşa'dan hükümetteki İttihatçı vekillerin uzaklaştırılmasını istemesi üzerine sadrıazam 8 Kasım 1918 günü istifa etmiştir. Bunun üzerine Tevfik Paşa yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Tevfik Paşa'nın kurduğu yeni hükümet 18 Kasım 1918'de meclisten güvenoyu almıştır.

¹⁴ *Sabah*, nr. 10404, 4 Kasım 1918; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, göst. yer, Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Ankara 1999, s. 396-399.

¹⁵ *İttihat-Terakî'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1988, s. 104-105.

Sultan Vahdettin'in 23 Kasım'da *Daily Mail* gazetesi muhabirine verdiği ve daha sonra *Times* gazetesinde neşrolunan beyanâtında da bu konuya temas edilmiştir. Söz konusu beyanâtında Padişah: "Türkiye'de bazı siyasî komiteler tarafından Ermeniler hakkında icra edilen muameleye büyük bir teessür ile muttali oldum. Bu gibi fenalıklar ile aynı vatana mensup evlâtlar arasında vuku bulan müteakbil kıtâller kalbimi kırdı. Saltanata geçmez bu vakalar müsebbiblerinin son derece şiddetle cezaya çarptırılması için derhal tahkikat açılmasını emrettim. Çeşitli sebepler bu emrimin süratle yerine getirilmesine mani oldu. Fakat bugün mesele bütün teferruatıyla soruşturulmaktadır" demiştir¹⁶.

Diğer taraftan Dahiliye Nâzırı Fethi Bey, Meclis-i Mebusan'da yaptığı bir konuşmada Ermeni olayları hakkında tahkikat icrası maksadıyla hususî bir komisyon teşkil edildiğini ifade etmiştir. Bu komisyon Bitlis eski Valisi Ohrili Mazhar Bey'in başkanlığında Mülkiye müfettişlerinden Emir ve Hüsnü Bey'lerle Temyiz Mahkemesi Üyesi Avramaki, İstinaf Mahkemesi Üyesi Artin, Adliye Nezâreti Umûr-ı Hukukiye Müdür Muavini Haralambos Efendi'lerden meydana gelmiştir. Söz konusu komisyon Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nde tahsis olunan bir dairede toplanacak ve gerek daireler ve gerekse şahıslar tarafından tevdi olunup genel olarak Ermeni işlerine ait şikâyetleri tetkik ile evrakını ilgili mercilere sevk edecekti¹⁷.

Padişah Vahdettin de ayandan Azaryan Efendi'ye Ermeniler'e karşı işlenen mezâlimden dolayı üzüntülerini belirtmiş ve bu olayların bazı şahıslar tarafından yapıldığını, bundan dolayı Türkler'i itham etmenin hakkaniyete uygun olmadığını bildirerek Ermeni milleti hakkında iyi düşünceleri olduğunu ve Ermeni-perver ecdadının mesleğini takipten vazgeçmeyeceğini açıklamıştır¹⁸.

Bu arada Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhteliti toplanmış ve Meclis-i Mebusan'da Ermeni mebusları tarafından Ermeni meselesi ile ilgili olarak serd edilen görüşlerin sadece kendilerinin şahsî görüşleri olduğunu, asla milletin fikirlerini temsil etmediğini ve Ermeni mebuslarının Meclis-i Mebusan'da Ermeni milleti adına fikir beyan etmeye yetkili olmadıklarını

¹⁶ Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, İstanbul 1973, s. 15; Akçam, *a.g.e.*, s. 412-416.

¹⁷ Mazhar Bey, vaktiyle Ermeni olaylarının çıkması üzerine teşkil olunan 3 tahkik komisyonundan Sivas, Mamuretülaziz, Bitlis ve Diyarbakır taraflarında görev yapan heyetin başkanlığında bulunmuştur (*Vakit*, nr. 391, 24 Kasım 1918, s. 2).

¹⁸ *Sabah*, nr. 10438, 8 Aralık 1918; Gökbilgin, *a.g.e.*, c. I, s. 15.

basın aracılığıyla ilan etmeğe karar vermiştir¹⁹. Artık, Patrikhane'nin Ermeniler'in yönetimini tek başına üstlenmeye karar verdiği ve Ermeni mebuslarına karşı bir tavır aldığı ortaya çıkıyordu.

Aralık ayı başlarında İstanbul İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumîsi İhsan Bey, Ermeniler'in tehcir ve kâtâlinde rolü olanlar hakkında, muttali olur olmaz müdde-i umumîlerin, bu tür cürümlerden dolayı umumî hukuk adına derhal kanunî takibata geçmeleri lüzumunu ilgililere tebliğ etmiştir. Bu suretle tehcir sırasında yapıldığı iddia edilen mezâlim ve yolsuzlukları mahallinde incelemek ve şikâyet sahipleri ile de bizzat temasta bulunmak üzere Adliye ve Dahiliye memurlarından meydana gelen komisyonların kurulması yoluna gidilmiştir²⁰.

Meclis-i Vükelâ'da tehcir esnasında meydana gelen olayları tetkik etmek üzere heyetler oluşturularak belirlenen bölgelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu heyetler gittikleri bölgelerde tehcir esnasında meydana gelen suistimal ve öldürme olaylarını araştırarak suçlular hakkında bilgi ve belge toplayacaklar ve daha sonra bu kişiler yargılanacaklardı. Tahkik heyetlerinin gönderilecekleri bölgeler şunlardı:

- 1-Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağına
- 2-Trabzon vilayetiyle Samsun livasına
- 3-Hüdavendigâr (Bursa) ve Edirne vilayetleriyle Çatalca sancağına
- 4-Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancaklarına.
- 5-Konya vilayeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon) ve Kütahya sancaklarına
- 6-Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgat sancaklarına
- 7-Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine
- 8-Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetlerine
- 9-Adana vilayeti ile Maraş sancağına

¹⁹ *Sabah*, nr. 10436, 6 Aralık 1918.

²⁰ Gökbilgin, *a.g.e.*, c. I, s. 15-16. Tehcir ve taktik olaylarını inceleyecek heyetler kurulmasına dair Meclis-i Vükelâ'da alınan kararlarla ilgili olarak bkz. Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III, İstanbul 1989, s. 557-558.

10-Urfa, Zor ve Antep sancaklarına²¹.

Tevfik Paşa Hükümeti, hükümet beyannamesinde vaat ettiklerinin hiç birisini yapamamış, bundan dolayı mecliste şiddetle eleştirilmiştir. Hükümet için yeni bir güvenoyunun bahis konusu olacağı söylentileri kamuoyunu sürekli meşgul etmiştir. Bu durumdan padişah ve hükümet de memnun kalmamışlardır.

İtilaf Devletleri'nin meclise karşı takındığı tavır ise tamamıyla düşmanca olmuştur. Çünkü onlar, Rum ve Ermeniler'in tehcir edilmesi işinden İttihatçılar'ı sorumlu tutmuşlar ve bu sebeple Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması için padişahı sıkıştırmışlardır. Bu baskılara bir süre dayanan padişah, nihayet 21 Aralık 1918'de bir irade ile meclisi dağıtmıştır²².

²¹ Meclis-i Vükelâ'da alınan kararların metni şu şekildedir: "Seferberlik; esasında vuku bulan muamele-i tehciriyeden bi'l-istifade icra edilen veya makasid-i ihtilâliyye ile irtikâb olunan taaddiyât ve tecavüzâta âid cerâimde aslen ve fer'an zî-medhal olanlar hakkında tahkikat ve takibat-ı seri'a icrasını temin ve memleketin muhtac olduğu emn ü huzuru takrire müteallik tedâbirin ittihaz ve ifası muktezâ olduğuna ve bu işin ehemmiyet ve vüs'ati cihetiyle tahkikat-ı mezkurenin tecavüzât ve taaddiyâtın cereyan etmiş olduğu vilayât ve elviyenin menâtik-ı müteaddideye taksimi ile her bir mıntıkaya ayrı ayrı tayin ve i'zâm olunmak üzere Dahiliye ve Adliye memurîninden münasib zevatdan mürekkeb birer heyete tevdi'i muktezâ-yı hal ve maslahat görüldüğüne mebnî mezbur mıntikalardan biri Ankara ve Kastamonu mebnî mezbur mıntikalardan biri Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağı ve ikincisi Trabzon vilayeti ile Samsun livasını ve üçüncüsü Bursa ve Edirne vilayetleriyle Çatalca sancağını ve dördüncüsü Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancaklarını ve beşincisi Konya vilayeti ile Eskişehir ve Karahisar ve Kütahya ve Antalya sancaklarını ve altıncısı Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgad livalarını ve yedincisi Erzurum ve Van ve Bitlis vilayetlerini ve sekizincisi Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilayetlerini ve dokuzuncusu Adana vilayeti ile Maraş sancağını ve onuncusu Urfa ve Zor ve Ayıntab sancaklarını ihtiva eylemesi ve işbu komisyonlara bervech-i ma'rûz tayin edilecek memurine âid oldukları devâirden muhassas maaşlarından başka yevmî üçer lira verilmesi ve harcırah olmak üzere de masârif-i seferiyyeleri için ne kadar akçe sarf etmiş iseler bunun mikdar-ı hak_k_sinin i'tâsi ve Dersaadet'de evvelce teşkil edilen tahkik heyeti reisine kezalik yevmî üç ve azâsından her birine birer lira yevmiye verilmesi münasib olacağından hey'ât-ı mezkureye bu suretle verilecek yevmiye ve harcırahların Hazine-i Maliye masârif-i gayr-ı melhûza tertibinden tesviyesi zmnında ifa-yı mukteziyyâtının Dahiliye ve Adliye ve Maliye nezâretlerine tebliği tezekkür kılındı" (BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213/60'dan naklen: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Haz: Ahmet Altıntaş, Mehmet Canatar, Oğuz Çakıl, Recep Karacakaya, Ali Kaya, Bülent Kulüp, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, nr. 14, Ankara 1995, s. 188-189; Gökbilgin, *a.g.e.*, c. I, s. 15-16; Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 557-558.

²² Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I, Ankara 1991, s. 70-71; Akçam, *a.g.e.*, s. 423-424.

Başka yerlere nakledilip tehcir olunanlara karşı işlenen suçlarda rolü bulunan mülkî ve askerî memurların yargılanmaları ve bu konudaki engellerin ortadan kaldırılması için 4 maddelik bir kanun layihası hazırlanarak Adliye Nezâreti'ne takdim olunmuştur²³.

Meclis-i Vükelâ tehcir esnasında suç işleyenlerin 1326 tarihli *Çeteler Kanunu*'nun 25. maddesine dayanılarak icap eden yerlerde Heyet-i Tahkikiye ve Divan-ı Harpler teşkil ile suçluların muhakemelerinin yapılması, idam cezalarının merkezden izin alınarak, idamdan başka cezaların ise merkezden izin alınmadan infazı hususuna karar vermiş ve keyfiyet Sadaret'ten gerekenlere tebliğ edilmiştir²⁴. *Çeteler Kanunu* 1326'da Rumeli vilayetlerine mahsus olarak neşredilmiştir. Tehcir meselesinde meydana getirilmiş olan

²³ *Sabah*, nr. 10447, 17 Aralık 1918.

²⁴ *Vakit*, nr. 420, 22 Aralık 1918. Seferberlik esnasında vuku bulan muamelât-ı tehciriyeden bi'l-istifade icra edilen veya makâsîd-i ihtilâliyye ile irtikâb olunan taaddiyât ve tecavüzâta aid cerâimde aslen ve fer'an zî-medhal olanlar hakkında istilâ'ât ve tahkikat-ı serî'a icra kılınarak memleketin muhtac olduğu emniyet ü huzuru takrire müteallik tedâbirin ittihaz ve ifası lâzım-ı maslahat olmasıyla cerâim-i mezkure mütecâsîrleri hakkında icra-yı tahkikat için Dersaadet'de ve taşralarca da icap eden yerlerde heyet-i mahsusâ tertib edilmiş olup işbu heyetlerce ifa kılınacak tahkikat netâiyinde müstehakk-ı te'dîb görüleceklerin aid olduğu mehâkim-i Adliyece muhakemeleri dikkate muhtac olduğuna binaen keyfiyyet bi'l-etraf müzakere ve tetkik olundu.

Kararı:

Taaddiyât ve tecavüzât-ı vakıada aslen ve fer'an medhaldâr olanların lâyük ve müstehakk olacakları te'dîbât ve mücazât-ı kanuniyyenin suret-i icrası levâzım-ı mühimme-i maslahatdan bulunduğuna ve 20 Eylül sene 1293 tarihli *Idare-i Örfiyye Kararnamesi*'nin ikinci ve dördüncü maddeleri devletin dahilî ve haricî emniyetini ihlâl edecek bi'l-cümle cünha ve cinayetlerin asıl failleriyle zî-medhal olanların sıfat ve haysiyetleri aslâ nazar-ı itibara alınmayarak Divan-ı Harb'de muhakeme edilebileceklerini nâtik olduğu gibi Divan-ı Harb-i Örfî'lerin suret-i teşkiline dair her ne kadar ahkâm-ı kanuniyye ve nizamiyye gayr-ı mevcud ise de bunun için lede'l-hâce müsellaah çetelerin tenkili hakkındaki 19 Ağustos sene 1326 tarihli kararın Divan-ı Harb-i Örfî'lerle anlara merbut hey'ât-ı tahkikiyyenin suret-i teşkiline dair olan yirmi dördüncü maddesinde: "Divan-ı Harpler tarafından verilen hükümler idare-i örfiyyenin tabii olduğu mahal kumandanının emriyle ve yalnız idam kararları bi'l-istîzân irade-i seniyye istihsaliyle icra olunacaktır" ve yirmi beşinci maddesinde: "Divan-ı Harp bir reis ile dört azâdan ve bir müdde-i umumîden mürekkebdir. Reis ile azâsından ikisi memurîn-i askeriyeden olmak üzere Harbiye Nezâreti tarafından ve azâsından diğer ikisi memurîn-i Adliye'den olmak üzere Adliye Nezâreti cânibinden intihâb ve tayin olunur. Divan-ı Harp huzurunda muhakeme alenî ve usul-i müdafaa câri olup hükümler ekseriyyet-i mutlaka ile ve kâbil-i istinaf ve temyiz olmamak ve fakat esbâb-ı mücibe ve bir madde-i kanuniyye müstenid olmak üzere itâ olunur" ve yedinci maddesinde: "İşbu kanunda tayin olunan ahvâlden dolayı tahkikat icrası memurîn-i Adliye'den üç kişiden mürekkeb ve Divan-ı Harpler'e merbut hey'ât-ı tahkikiyye aiddir" ve sekizinci maddesinde ise: "Tahkikat heyetleri gerek istitlâ komisyonlarından ve gerek memurîn-i mülkiye tarafından ihbar ve evrakı tevdi' olunan cerâim hakkında tahkikat icrasına ve maznunün-aleyhlerin tevkif ve adem-i tevkif, bi'l-kefale ve bilâ-kefale ihlâ-göre sebillerine ve tevkif müzekkerelerinin istirdadına ve netice-i tahkikatda tebeyyün edecek hale göre lüzum-ı muhakeme kararıyla doğrudan doğruya Divan-ı Harb'e sevklerine ve men'-i muhakeme ile tahliye-i sebillerine dair ekseriyyetle karar itâsına me'zundur. Hey'ât-ı tahkikadan sudür eden mukarrerât kâbil-i itiraz değildir" yolundaki ahkâm-ı mahsusânın mevzû-i bahs hakkında esas ittihaz olunabileceğine nazaran sâlifü'l-beyan yirmi beşinci mantûkuna tevfikân icap eden yerlerde hemen birer heyet teşkil ile cerâim-i mezburede aslen veya fer'an medhalı olduğu tahkik heyetlerince anlaşılacak olanların Divan-ı Harpler'de icra-yı muhakemeleri muvafık-ı hal ve maslahat görünmekle ol vehile ifa-yı mukteziyyâtının Harbiye ve Adliye Nezâretleri'ne tebliği ve Dahiliye Nezâreti'ne malumat verilmesi tezekkür kılındı (BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213/62'den naklen: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler...*, s. 189-191).

kıtıl ve fecayii tetkik için vilayetlere gönderilmek üzere Adliye Nezâreti'nce tayinleri tensip olunan memurlar da yavaş yavaş belli olmuştur²⁵.

Seferberlik zamanında yapılan tehcirden istifade ederek icra edilen taaddiyât ve tecavüzâta ait suçlarda birinci ve ikinci derecede rolü olanların muhakemelerinin yapılması için bir Divan-ı Harb-i Örfî teşkil edilmiş ve başkanlığına Ferik Mahmud Hayret Paşa ile azalıklarına askerlikten emekli Mirliya Süleymaniyeli Mustafa Paşa ve Adliye'den asıl vazifelerinden ayrılmamak üzere Dersaadet İstinaf Mahkemesi Azâsı Artin Mesdiciyan ve müdde-i umumîliğine Mahkeme-i Temyiz Başmüdde-i Umumîliği Başmuavini Nihat, mustantıklıklarına Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Azâsı Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve Dersaadet Bidayet Mahkemesi Azâsı Abdüssamed Efendi'ler tayin olunmuştur²⁶.

Adliye Nâzırı Haydar Molla, katil ve tehcir unsurlarının faillerinin muhakeme usulü hakkında şunları söylemiştir:

"Ermeni ve Rumlar'ın tehciri esnasında mezâlim ve kıtal yapanlar yahut yapılmasına sebebiyet verenler ister erkân-ı askeriyeden olsun, ister vali bulunsun, her halde bu kanun gereğince herkes gibi Ceza ve Hukuk Mahkemeleri'nde yargılanacaklardır. Ümerâ-yı askeriyenin izinsiz mahkemeye verilmemesi hakkında kanunda bir fıkra var idi. Benim ısrarım üzerine o fıkra da kaldırıldı. Bu tehcir esnasında işlenen suçlar ve cinayet faileri bu kanuna uygun olarak Divan-ı Harb-i Örfî bulunmayan yerlerde tamamen Adliye mahkemelerinde yargılanacaklardır. İdare-i Örfiye bulunan yerlerde de Divan-ı Harb-i Örfî'lerde muhakemeleri yapılacaktır. Hükümetin azmi kesindir. Suçlular süratle cezalandırılacaktır²⁷".

Tehcir suçlarının tahkik ve muhakemesiyle ilgili kararname yürürlüğe girmiş²⁸, Ocak 1919 başlarında Müşir Kâzım Paşa'nın başkanlığında kurulmuş bulunan hususî Divan-ı Harp tehcir işlerinden dolayı bazı şahısları mahkemeye sevk etmeye başlamıştır.

Harp içindeki Ermeni tehcir hareketlerinde suçlu oldukları iddia edilen Diyarbakır Mebusu Feyzi ve Zülfü Bey'ler 15 ve 17 Ocak tarihlerinde

²⁵ *Sabah*, nr. 10452, 22 Aralık 1918.

²⁶ BOA, BEO, nr. 340979; *Göst. yer. Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3424, 21 Aralık 1918; *İkdam*, 22 ve 29 Aralık 1918; Akçam, *a.g.e.*, s. 451-452.

²⁷ *Sabah*, nr. 10455, 25 Aralık 1918. Örfî idare altında bulunmayan yerlerde tehcir dolayısıyla işlenen suçların sorgu ve yargılama mercileri hakkında çıkarılan kararname için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 557-558.

²⁸ *Sabah*, nr. 10459, 29 Aralık 1918.

tutuklanmışlardır. İddiaya göre bu mebuslar hem tehcir ve Ermeniler'i öldürme işinde hem de Şark bölgesindeki Milli aşiretlerini İngilizler aleyhine tahrik ve teşvik etmişlerdi²⁹.

Bu arada İngilizler de hükümet üzerinde bir baskı kurarak suçluların bir an önce tutuklanmasını istemişlerdir. 30 Ocak 1919'da eski nâzır ve mebus Hacı Adil, Hüseyin Cahid, Dr. Tevfik Rüştü, İttihat ve Terakki Umumî Kâtibi Mithat Şükrü, Umumî Merkez Üyesi Kara Kemal, Ziya Gökalp, Dahiliye eski Nâzır İsmail Canbolat, Mebus Karasu ve İzmir Valisi Rahmi Bey'lerle birlikte 27 kişi tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmişlerdir. Tutuklananların çoğunun ismi İngilizler tarafından Tevfik Paşa Hükümeti'ne verilmiştir³⁰.

Ocak ayının sonlarına doğru ise İttihat ve Terakki ileri gelenleri memleket asayişinin icap ettirdiği sebeplerden dolayı tevkif edilmişlerdir³¹.

Şubat ayı başlarında gayr-i müslim unsurların tehciri ve öldürülmesi işinde sanık görülenlerin Divan-ı Harp'te ilk yargılanmasına başlanmıştır. Divan-ı Harb-i Örfî'nin reisi Mahmud Hayret Paşa ve müdde-i umumîsi Sami Bey idi. Bu zevat Erzurum, Bitlis, Van, Adana, Halep, Kozan, Cebel-i Bereket ve Maraş'ta meydana gelen tehcir hareketlerindeki yolsuzluklarda âmir ve vazifeli olanların birer birer kanunî delilleri ile birlikte muhakemelerini yapmak ve cezalarını tayin etmek vazifesi ile görevlendirilmişlerdi³².

²⁹ Gökbilgin, *a.g.e.*, c. I, s. 36; Akçam, *a.g.e.*, s. 459.

³⁰ Gürün, *a.g.e.*, s. 239; Akçam, *a.g.e.*, s. 462.

³¹ Gökbilgin, *a.g.e.*, c. I, s. 39.

³² *A.g.e.*, s. 37-38. Öte yandan Divan-ı Harpler teşkili işi bütün memlekete teşmil olunmuştur. İstanbul Divan-ı Harbi'nin yetki ve salâhiyetinin İstanbul vilayeti ile Çatalca ve İzmit livalarını, Tekirdağı Divan-ı Harbi'nin bu sancak ile Edirne vilayetini ve Kale-i Sultaniye sancağını, İzmir Divan-ı Harbi'nin Aydın vilayeti (İzmir, Manisa, Aydın, Denizli) ile Antalya ve Mentеше (Muğla) livalarını, Antep (Gaziantep) Divan-ı Harbi'nin bu sancak ile Adana vilayeti ve Urfa ve İçel (Silifke) livalarını, Bursa Divan-ı Harbi'nin bu vilayet ile Karesi (Balıkesir) sancağını, Van Divan-ı Harbi'nin bu vilayeti, Bayezid (Karaköse) Divan-ı Harbi'nin bu livayı, Samsun Divan-ı Harbi'nin Canik (Samsun) sancağını muhtevî ve şâmil olması, lüzumsuzluğu anlaşılan Edirne ve Bandırma Divan-ı Harpleri'nin lağvedilmesi Şubat ayı başlarında Meclis-i Vükelâ'ca kararlaştırılmıştır. Sonradan bu yolda başka kararlar alınıp tatbikine geçilmiştir. Divan-ı Harpler'in salâhiyeti haricinde kalıp o sırada örfî idare mevcut olmayan yerlerde tehcir dolayısıyla işlenen suçların araştırılması ve muhakemeleri hususunun kanunda tasrih olunan usule göre Adli makamlar tarafından icrası ve tahkik heyetleri mıntıklarının ise 10 tane olması Adliye Nezâreti'nden teklif ve Meclis-i Vükelâ'ca kabul olunmuştur. Bu bölgeler şuralardı: 1-Ankara, Kastamonu, Bolu 2-Trabzon 5-Konya, Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya 6-Sivas, Kayseri, Yozgat, 7-Erzurum vilayeti ve mülhakatı ile Bitlis vilayeti 8-Diyarbakır ve Elaziz vilayetleri 9-Maraş sancağı 10-Zor livası. Diğer taraftan 3. ve 4. bölgelerin ilgası uygun görülüyor, Erzincan livası ikinci bölgeye (Trabzon), Niğde sancağı altıncı (Sivas, Kayseri) bölgeye, Yozgat livası birinci Ankara bölgesine dahil ediliyor, fakat bu birinci bölgenin sadece Ankara ve Yozgat olarak tahdidinin, Kastamonu vilayeti ile Bolu sancağının ilga edilmiş olan üçüncü bölge addedilmesi, Zor sancağında ise idare-i örfiyye bulunduğu cihetle tahkik heyetinin ilgası kararlaştırılıyordu. Bkz. BOA, BEO, nr. 341346; BOA, DH-ŞFR, 95/67, *Alemdâr*, 26 Ocak 1919; *Tasvîr-i Efkâr*, 26 Ocak 1919; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 40.

İlk olarak Yozgat ve Trabzon tehciri ile ilgili sorgulamalar yapılmış ve şahit olarak bazı Ermeniler dinlenmiştir³³. Bu çerçevede, görevi sırasında Ermeni tehciri ile ilgili olaylardan sorumlu olduğu gerekçesiyle sorgulanarak tutuklanan³⁴ Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey'in yargılanmasına, 5 Şubat 1919 tarihinde başlanmıştır³⁵. Önce, Kemal Bey'in evrakı mahkeme heyeti tarafından tetkik edilmiştir³⁶. Yaklaşık iki ay süren ve 7 Nisan 1919'da sona eren yargılamada, mahkeme heyetinin değişmesinden dolayı iki safhada toplam 18 duruşma yapılmıştır. Üyeleri arasında Ermeniler'in de bulunduğu mahkemenin dinlediği şahitlerin çoğu yine Ermeniler'den olmuştur. Mahkeme 8 Nisan 1919 tarihli kararıyla Kemal Bey'i Yozgat ve Boğazlıyan Ermenileri'nin tehciri sırasında suistimal ve öldürme olaylarında gevşeklik gösterdiği gerekçesiyle idama mahkum etmiştir³⁷.

³³ *Sabah*, 8 Ocak 1919.

³⁴ *Sabah*, nr. 10469, 8 Ocak 1919. Ermenice gazeteler, yargılamaların başlayacağı sırada tutuklananları suçlayacak kesin delillerin olmamasından dolayı bu tür belgelerin ait oldukları dairelerden kaçırıldıklarını iddia etmeye başlamışlardı. *Jamanak* gazetesi güvenilir bir kaynaktan aldığı iddia ettiği haberinde Ermeni tehciri ve taktili meselelerine ait bütün vesikaların Ermeni mezâlimi sergerdelerinden bulunan bir memur vasıtasıyla daire-i aidesinden aşırıldığını ve zaten bu daire memurünün hemen kâmilan İttihatçılar ile onların yarıdakçılarından mürekkep olduğunu ileri sürüyordu (*Sabah*, nr. 10493, 1 Şubat 1919).

³⁵ *Sabah*, nr. 10498, 6 Şubat 1919. İlk muhakemede müdde-i umumînin iddianamesi, müdde-i şahsî vekilinin ittihamâtı, Keller karyesinde öldürülenler, Müdafaa vekillerinin itirazâtı gibi konular görüşülmüştür. Yozgat tehciri faillerinin ikinci muhakemesinde yeni müdde-i şahsî vekilleri, müdde-i umumî için redd-i hâkim talebi, Kemal tehcirden muhakeme edilmemiş, üç maznunun isticvabı, birbirini nâkız ifadeler o günkü mahkemede görüşülen konu başlıklarıydı (*Sabah*, nr. 10501, 9 Şubat 1919). Taktil ve Tehcir Muamelesi, gazetede üçüncü haber. Ana başlıklar: Müdde-i şahsînin müthiş bir silsile-i ithamı; Kemal ve Tevfik bizzat kaçır kişi öldürmüşler, maznunların ifadelerinde tenakuzlar (*Sabah*, nr. 10503, 11 Şubat 1919). Taktil ve Tehcir Muhakemesi, gazetede 4. haber; Konu başlıkları: Dün istimâ' olunan üç şahidin ifadâtı, Yozgat Mutasarrıf-ı sâbıkı Şakir Bey ne diyor?, Mutasarrıf Cemal Bey'in sebeb-i azli, firarı Talat Paşa'nın manidar bir sözü, sen acaze hâmiş misin? (*Sabah*, nr. 10504, 12 Şubat 1919). Divan-ı Harb-i Mahsusda, gazetenin beşinci yazısı. Üç itham şahidinin şayan-ı dikkat ifadâtı (*Sabah*, nr. 10505, 13 Şubat 1919). Taktil ve Tehcir muhakemesi, gazetede 6. haber itham şahitlerinin mahkeme huzurunda ifadeleri (*Sabah*, nr. 10508, 16 Şubat 1919). Tehcir ve Taktil Muhakemesi Şahitlerin ifadeleri, Boğazlıyan müfettişinin Kemal aleyhindeki müthiş ittihamâtı (*Sabah*, nr. 10511, 19 Şubat 1919). Taktil ve Tehcir Muhakemesi Şahap Bey'in mütereddidâne ifadeleri, Huzur-ı mahkemede baygınlık, Diğer bir şahit ne diyor? (*Sabah*, nr. 10513, 21 Şubat 1919). Tehcir ve Taktil Muhakemesi Ermeniler'in hadise-i katlini telgraflar maznunlar ne diyorlar? (*Sabah*, nr. 10515, 23 Şubat 1919). Yeni şahitler istimâ edilmemiş, maznun Tevfik, İttihad ve Terakki'nin mağduru imiş. Muhakemenin taliki (*Sabah*, nr. 10519, 27 Şubat 1919).

³⁶ *Sabah*, nr. 10494, 2 Şubat 1919. Kemal Bey, Boğazlıyan kaymakamlığı sırasında ilki 18 Temmuz 1915'te gelen emirler gereği 1915 Ağustos'unun ortalarına kadar Ermeniler'in sevkıyatıyla ilgilenmiştir. Göç kabilelerine refakat eden görevlilerce meydana getirilen bazı suistimaller ile bir takım söylentilerin Kemal Bey'e dayandırılması sebebiyle itham edilen Kemal Bey yargılandığı Yozgat İstinaf Mahkemesi'nde beraat etmiştir. Fakat Mütareke döneminde bu dosya yeniden açılmış ve aynı suçlamalarla Aralık 1918 ortalarında Kemal Bey yeniden tutuklanmıştır (Nejdet Bilge, "Sicil Kaydı Işığında Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. V, İzmir 1990, s. 233-235). Divan-ı Harpler'de ilk yargılama, Ermeni tehcirinde elebaşılık ettiği belirlenen Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey'in duruşması ile başlamıştır. Bkz. Tunaya, a.g.e., s. 557-558.

³⁷ Bilge, gösterilen yer; "Kemal Bey Dün İdam Edildi", *İkdam*, nr. 7963, 11 Nisan 1919. Mahkemenin karar sureti için bkz. "Yozgat Tehcir ve Taktili Muhakemesi", *Takvim-i Vekâyi'*, nr. 3617'ye ek'ten naklen: Tunaya, a.g.e., s. 561-562; Akçam, a.g.e., s. 464-465.

Karar 10 Nisan Perşembe günü saat 19.00 sıralarında Bayezid Meydanı'nda icra edilmiştir. Kemal Bey'in cenazesi ertesi günü büyük bir törenle Kadıköy'ünde toprağa verilmiştir³⁸. Aslında bu dönemde tek asılan kaymakam Kemal Bey değildir. Kamuoyuna pek yansımayan bir olay daha vardır. Bayburt Kaymakamı Nusret Bey de aynı suçlamalarla yargılanarak 8 Temmuz'da ölüme mahkum edilmiş ve karar 5 Ağustos'ta infaz edilmiştir³⁹.

Aynı Divan-ı Harp'te ikinci olarak Trabzon ve çevresindeki tehcir ve taktilden sorumlu tutulan Trabzon eski Valisi firarî Cemal Azmi Bey, Trabzon İttihat ve Terakki Sorumlu Kâtibi Nail Bey, tüccardan İmamzâde (Acenta) Mustafa Efendi, Polis Müdürü Nuri Efendi ve Tefik bin Yusuf, Salim bin Mehmet, Şimendifer İhtiyat Zâbiti İstanbullu Muhlis bin Salim Efendi'lerin yargılanmaları yapıp idam, kürek, memuriyetten el çektirme gibi cezalara çarptırılmışlardır⁴⁰.

Diyarbakır eski Valisi Doktor Reşid Bey ise 5 Kasım 1918'de tutuklanmış ve Kemal Bey'le birlikte Ermeni tehciri ve katliamından sorumlu tutularak Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir. Reşid Bey, Ermeni olaylarında rolü olduğu ve kıtal emrinin doğrudan doğruya kendisi tarafından verildiği iddialarından dolayı sorgulanmıştır⁴¹. Hakkında soruşturma devam ederken yakın arkadaşlarının yardımıyla 25 Ocak 1919'da Bekirağa Bölüğü'nden firar etmiştir. Bunun üzerine Ermeniler'den firarî Reşid Bey'i takip ve tevkif için bir heyet-i mahsusa teşkil edilmiştir⁴². Doktor Reşid Bey, firarından sonra önceden hazırlanmış olan yerlerde saklanmış, yurt dışına kaçma yolundaki girişimleri sonuç vermeyince 6 Şubat 1919 tarihinde yakalanacağını hissettiği bir anda intihar etmiştir⁴³.

³⁸ Kemal Bey'in yargılanma süreci ile ilgili ayrıntılı ve güvenilir belgelere dayalı orijinal bir tez çalışması için bkz. Nigar Esüntimur, *Yozgat ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları (1914-1923)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 63-72. Ayrıca Kemal Bey'in yargılandığı mahkeme tutanakları, kararın alınması ve cenazesinin kaldırılması ve bu konuya halkın gösterdiği tepkilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Ercan Süel, *Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992. Bu tezin s. 57-119 sayfaları arasında *Vakit* gazetesinden faydalanılarak hazırlanan mahkeme tutanaklarına yer verilmiştir.

³⁹ Tansel, *a.g.e.*, c. I, s. 143.

⁴⁰ BOA, DH-ŞFR, 98/129; *Peyâm-ı Sabah*, 27 Nisan 1922; *İleri*, 28 Nisan 1922; *Vakit*, 24 Nisan 1922; *Akşam*, 2 Mayıs 1922; Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 108-157.

⁴¹ *Sabah*, nr. 10438, 8 Aralık 1918.

⁴² *Sabah*, nr. 10490, 29 Ocak 1919.

⁴³ Ahmet Mehmetefendioğlu, *Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, İzmir 1992, s. 11-12.

Tevfik Paşa'nın 3 Mart 1919'da istifası üzerine bir gün sonra Damat Ferit Paşa sadriazam olmuştur. Gerek İngilizler'in ve Fransızlar'ın baskısıyla, gerekse kendi şahsî kininden olsun bu paşa Ermeni tehciri esnasında suç işleyenlerin yargılanması işine büyük bir azimle eğilmiştir. İttihatçılar'a karşı taşıdığı nefret duygularıyla tanınan Ferit Paşa, bu grup hakkında hızlı bir şekilde karar verilmesini istemiştir. Kamuoyundan fazla, Mondrosçu istekleri tatmin etmek ve durumunu güçlendirmek isteyen sadriazam, göreve başlamasının üçüncü gününde, 8 Mart 1919 tarihli *Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfîsi Hakkında Kararname* ile 16 Aralık'ta kurulan Divan-ı Harp üyelerini değiştirerek başkanlığına Erkân-ı Harp Mirlivası Ali Fevzi Paşa ve üyeliklere de Mirliya Ali Nazım, Mustafa ve Zeki Paşa'larla Miralay Recep Ferdi Bey'i getirmiştir. Böylece Divan-ı Harb'in tüm üyeleri askerlerden meydana gelmiştir⁴⁴. Savaş suçlularını, savaş esnasında halkı sıkıntıya düşürmüş olanları ve Ermeni tehcir ve taktili ile ilgili bulunanları yargılayacak olan bu heyet hemen işe başlamıştır. Çünkü hükümet İttihat ve Terakki eski nâzırları ve ileri gelenlerini tutuklayarak mahkemeye sevk etmiş bulunuyordu⁴⁵. Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfîsi sadece İttihad ve Terakki ileri gelenlerini yargılamakla kalmamış, ülke genelinde Ermeni tehcir ve taktili meselelerinde rolleri olduğu haber alınan şahıslar hakkında da tahkikatlarda bulunmuştur⁴⁶.

Tutuklanan İttihatçılar 27 Nisan 1919'dan itibaren yargılanmaya başlamıştır. Müddeî-i umumî ilk iddianameyi 27 Nisan 1919'da, son iddianameyi ise 3 Haziran 1919 tarihinde okumuştur. İttihatçılar'ın yargılanmaları 7 duruşmada tamamlanmıştır. Karar 5 Temmuz 1919 günü açıklanmıştır. Mahkeme İttihatçılar'ı tehcir ve taktil iddialarını aşan bir görüş içinde yargılamıştır. Bir dönemin adeta hesaplaşması gerçekleşmiş ve İttihatçılar'dan intikam alınmıştır. İttihatçılar üç gruba ayrılarak yargılanmışlardır: Eski sadriazamlar ve nâzırlar, mebuslar ve kâtib-i mesûller. İttihatçılar'ın bir kısmı gıyaben yargılanmışlardır. Bunlar Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Nazım Bey, Cavid Bey, Oskan Efendi, Süleyman Elbistani Efendi, Mustafa Şeref Bey gibi ileri gelen İttihatçılar idiler. Vicahen yargılananlar arasında eski şeyhülislâmlardan Musa Kâzım

⁴⁴ *Alemdâr*, 9 Mart 1919; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara 1949, s. 215-216; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 652; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁵ BOA, DH-ŞFR, 97/230; Tansel, *a.g.e.*, c. I, s. 80-83.

⁴⁶ Örnek bazı belgeler için bkz. BOA, DH-ŞFR, 93/245, 94/13, 96/188 ve 97/235; DH-AYŞ, 8/38. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde söz konusu meselelerle alakalı pek çok belge ve bilgi vardır. Bu konu üzerinde çalışmak isteyenler ayrıca şu belgelere müracaat edebilirler: BOA, DH-KMS, 19-5/1-28, 49-1/53, 49-1/89, 50-1/63, 50-1/78, 50-1/86, 50-2/34, 53-2/70; DH-İ.UM, 19-3/1-36, 19-5/1-29.

Efendi ve Esad Efendi, Ayan eski Reisi Rifat Bey, Posta ve Telgraf ve Telefon eski Nâzırı Hüseyin Haşim Bey de bulunuyordu⁴⁷.

Duruşmalar devam ederken vicahen yargılanmakta olanların bir bölümü İngiltere tarafından Malta'ya sürülen ilk 66 kişilik grup içinde olduğundan, onlar da giyaben yargılanmışlardır. Asıl ve toplu duruşmalardan sonra bir takım yerel ve kişisel yargılamalar da yapılmıştır. Örnek olarak Trabzon Tehcir ve Taktili Muhakemesi⁴⁸, Yozgat Tehcir ve Taktili Muhakemesi⁴⁹, Mamuretülaziz Tehcir ve Taktili Muhakemesi⁵⁰, İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesullerinin Muhakemesi⁵¹, Sapançalı Hakkı Bey'in muhakemesi⁵² sayılabilir⁵³. İki ay kadar süren 14 duruşma sonunda (27 Nisan-26 Haziran 1919) mahkeme kararını 5 Temmuz 1919'da açıklamıştır. Firarda bulunan Talat, Enver ve Cemal Paşa'larla, Doktor Nazım idama mahkum edilmişler, Cavid ve Mustafa Şeref Bey'ler ile eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi on beşer yıl süre ile kürek cezasına çarptırılmışlar, kaçakların ise medenî haklardan ıskatına karar verilmiştir⁵⁴.

İngilizler'in isteğiyle tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne konulan ve daha sonra oradan da Malta'ya gönderilenlerle ilgili süreç de şu şekilde sonuçlanmıştır: Malta'da tutuklu bulunanların sayısı 118 kişiyi bulmuştur. Bunlardan 55'i tehcir suçlusu olarak görülmüştür. Söz konusu 55 kişiden 16'sı için müşahhas iddialar ileri sürülmüş, 17'si tehcir sırasında iktidarda bulunduğu ve dolayısıyla olaya göz yumduğu gerekçesiyle suçlanmış, 22'si de mebuslardan ibaret olup katliam suçuyla ilgileri olup olmayacağı katiyetle söylenemeyecek kimselerden meydana gelmiştir. İstanbul'un işgalinden önce tutuklananlar ayrıca 3 gruba ayrılmıştır. Birinci grubu Türk makamlarının kendiliklerinden tevkif ettikleri 30 kişi; ikinci grubu İngilizler'in resmen tevkifini istedikleri 2 kişi; üçüncü grubu İngilizler'in gayr-ı resmî olarak liste halinde isimlerini Türk makamlarına vermiş olduğu kişiler meydana getirmiştir. İngilizler Malta'ya götürdükleri bu kişileri bir milletlerarası veya İngiliz mahkemesinde yargılamak istemişlerdir. Fakat bu kişileri böyle bir mahkemede yargılayarak mahkum ettirebilmek için kesin delillere ihtiyaç hissetmişlerse de bu konuda delil bulamamışlardır. Çünkü tutuklamalar Ermeni ve Rumlar'ın gerçek dışı ihbarları doğrultusunda olduğundan suçları

⁴⁷ *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3604, 22 Temmuz 1919 tarihli ilave; Akçam, *a.g.e.*, s. 467.

⁴⁸ Kararı *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3616, 6 Ağustos 1919 tarihli ilavesindedir.

⁴⁹ Kararı *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3617, 7 Ağustos 1919 tarihli ilavesindedir.

⁵⁰ Kararı *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3771, 14 Ekim 1919 tarihli ilavesindedir.

⁵¹ Kararı *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3772, 15 Ekim 1919 tarihli ilavesindedir.

⁵² Kararı *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3637, 31 Ağustos 1919 tarihli ilavesindedir.

⁵³ Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 561-562.

⁵⁴ *A.g.e.*, s. 565; Akçam, *a.g.e.*, s. 467.

ispat edecek deliller toplanamamıştır. İngiltere bu konuda Amerika'ya müracaat etmiş, bu konuda onlardan belge istemiş, fakat istediği delilleri bulamamıştır. Nihayet bu konuda bir şey yapamayacaklarını anlayan İngilizler, Malta'da tutuklu bulunan Türkler'i Türkiye'de tutuklu bulunan İngilizler'le değiştirerek bu meseleyi kapatmışlardır⁵⁵. İngilizler'in tutukladıkları kişilerle ilgili suçlayıcı hiçbir delil bulamamalarını, aslında "dağın fare doğurması" şeklinde değerlendirmek son derece isabetlidir⁵⁶.

SONUÇ

Ermeni sorunu, bugün de Türk dış politikasının önemli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Ermeni diasporasının yıllardır yaptığı çalışmalar sonucu birçok ülke parlamentolarında Ermeni soykırım tasarıları kabul edilmekte veya Türkiye'ye karşı ekonomik ve siyasî ilişkilerde bir baskı aracı olarak kullanılmak üzere bekletilmektedir.

I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen bu olaylarla ilgili soykırım iddiaları o dönemde soruşturulmuş ve olaylarda suçları tespit edilen kişiler bizzat Osmanlı Hükümeti tarafından çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin büyük savaşı kaybedip Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasından sonra, özellikle İngiliz ve Fransız baskısıyla tehcir esnasında suç işleyenlerin yargılanması gündeme gelmiş, bunu öğ alma duyguları içindeki muhalefet çevreleri cân-ı gönülden istemişler ve bu sayede İtilâf Devletleri'nin gözünde temize çıkıp elverişli barış şartları elde edebileceklerini sanmışlardır. Damat Ferit Paşa da gerek İngilizler ile Fransızlar'ın baskısı ve gerekse kendi şahsî kininden olsun, Ermeni tehciri sırasında suç işleyenlerin yargılanması işine büyük bir azimle eğilmiştir.

Yapılan yargılamalar sonucu suçlu görülenler başta idam ve kürek cezası olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlar, kaçaklar ise medenî haklardan mahrum bırakılmışlardır.

Netice itibarıyla, tehcir ve onu müteakip olaylarda çok sayıda Ermeni'nin katledildiğine dair herhangi bir mahkeme kararı veya resmî hiçbir beyanın olmadığı tarafımızca tespit edilmiştir. Yukarıda da arz edildiği üzere, kurulan mahkemelerde yapılan söz konusu "yargılamalar, objektiflikten tamamen uzak olup İtilâf Devletleri ve onları arkasında destek olarak gören Hürriyet ve İtilâfçılar'ın muhaliflerinden siyasî intikam alma girişimleri" şeklinde değerlendirilmelidir.

⁵⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 243-245.

⁵⁶ Şimşir, *a.g.e.*, s. 240.

ÖZET

Ermeni sorunu, bugünde Türk dış politikasının önemli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Ermeni diasporasının yıllardır yaptığı çalışmalar sonucu bir çok ülke parlamentolarında Ermeni soykırım tasarıları kabul edilmekte veya Türkiye'ye karşı ekonomik ve siyasi ilişkilerde bir baskı aracı olarak kullanılmak üzere bekletilmektedir.

I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen bu olaylarla ilgili soykırım iddiaları o dönemde soruşturulmuş ve olaylarda suçları tespit edilen kişiler bizzat Osmanlı Hükümeti tarafından çeşitli cezalara çarptırılmışlardır

ABSTRACT

Armenian issue is also, today, the one of the most important issues of Turkish external politics.

Especially, today, as a result of activities done by Armenian lobbies for many years many proposals containing Armenian massacres have been accepted in many international parliaments, and those proposals have been waited for to be used as a means of pressure on Turkey in economical and political relationships.

Indeed the claims of Armenian massacres during the First World War were probed and the criminals were punished by the Ottoman State with different punishments.

Anahtar Kelimeler

- 1-Ermeni : Armenian
- 2-Tehcir : Exile
- 3-Divan-ı Harbler : Divan-ı Harbs
- 4-İttihad ve Terakki Cemiyeti : Ittihad and Terakki
- 5-Yargılamalar : Judgments